

Юрченко О. В.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ЗНАКОВІ ЯВИЩА В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ НАРАТИВУ

Анотація. У статті йдеться про понятійні та функціональні особливості інтерпретації категорії комунікативного простору наративу з оперттям на філософський і лінгвістичний підходи. Простір як понятійна мовна категорія відображається в одному з основних її смислових кодів – категорії локальності, де змістовою стороною в означеному просторі стає людина (суб'єкт, об'єкт). Встановлено, що в динаміці комунікативний простір наративу є своєрідною функціонально-мовною площиною, де народжуються смисли, продукуються нові евристичні можливості, що закріплюються у знакових формах.

Ключові слова: мовний знак, денотат, сигніфікат, наратив, комунікативний простір.

Постановка проблеми. У мовознавстві ХХ–ХХІ століть побутує загально визнаний підхід до розуміння мови як системи матеріальних знаків, що сформувалися в суспільстві історично й виконують комунікативну функцію. Тож, відповідно, найважливішою функцією мови як явища суспільного є її комунікативне призначення, функція «передачі інформації від суб'єкта до суб'єкта», тобто обміну інформацією між суб'єктами, що реалізується в будь-якій ситуації спілкування. При цьому, як і раніше, актуальними залишаються питання функціонування мови, проблеми мовного спілкування, комунікації й пізнання. Усі ці взаємопов'язані та взаємозумовлені проблеми на сучасному етапі розвитку філологічної науки об'єднані однією спільною темою – мовленнєвою діяльністю людини.

Оскільки понятійну категорію наративу цілком слушно кваліфікують як одну з форм комунікації, пов'язаної з мовленнєвою діяльністю індивіда, то варто зазначити, що її семіотична природа щодо онтогенезу й філогенезу спілкування є об'єктивною даністю незалежно від екстралінгвальних чинників. Тож уже в «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» закладено потенцію розмежування знака, значення й означуваного: «У своїй соціальній ролі мовленнєва діяльність розрізняється залежно від зв'язку з позалінгвальною реальністю. При цьому вона має або функцію спілкування, тобто спрямована до позначуваного, або поетичну функцію, тобто спрямована в бік знака» [2, с. 130].

Як відомо, у процесі комунікації відбувається передача інформації за допомогою мовних одиниць – матеріальних знаків, що окреслюють певні предмети або явища навколишнього світу. Зауважимо при цьому, що знак – це не властивість предмета, а функція, якої предмет може набути. Знакова функція полягає в можливості предмета представляти собою (заміщувати) щось для когось. Із лінгвістичного погляду знак – це певний матеріальний об'єкт, який може бути сприйнятий органами чуття. Але знак дає людині змогу перейти межу чуттєвого сприймання, бо він є матеріальною опорою мислення. Об'єкт, представлений знаком, називають *денотатом* (від лат. *denotatus* – позначений) або *референтом* (від англ. *reference* –

еталон). Знаки, пов'язані спільною функцією чи метою, утворюють знакові системи. За іншими концепціями розрізняють референт як одиничний предмет, денотат – як клас ідентичних предметів і сигніфікат – як сукупність ознак класу предметів.

Водночас проблематика кореляції понять матеріального й ідеального в семіотичній природі знака, на нашу думку, потребує детального висвітлення, адже не випадково іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет зазначає, що «почуття в мистецтві – теж знак, виразовий засіб, а не те, що виражається. Це матеріал для нового тіла *sui generis*. «Дон Кіхот» – не моє почуття і не реальна людина чи образ реальної людини. Це новий предмет, що живе в атмосфері естетичного світу, відмінного від світу фізичного й від світу психологічного» [4, с. 496–497].

Властивості й відношення реальної дійсності знайшли своє відображення в семантичних категоріях мови. Серед фундаментальних категорій світосприймання людини категорія простору посідає важливе місце, особливо коли йдеться про неоднозначність її сприйняття й тлумачення. Прагматичний аспект дослідження мовних знаків набуває, на нашу думку, методологічного значення, сприяє усвідомленню природи досліджуваних явищ у комунікативному просторі наративу, виокремленню логіки їх взаємодії, з'ясуванню причинно-наслідкових зв'язків тощо.

Усвідомлення означеної проблеми, а також потреба в науковому обґрунтуванні стратегії формування комунікативного простору наративу зумовили вибір напрямку нашого дослідження. **Метою статті** є уведення в науковий обіг поняття «комунікативний простір наративу», окреслення його термінологічного значення. **Об'єкт дослідження** – семіотика комунікативного простору. **Предмет аналізу** – понятійна категорія наративу.

Виклад основного матеріалу. Не викликає сумнівів той факт, що комунікативний простір, заповнений «фізикою взаємодії» суб'єкта й об'єкта, автора і читача, дотепер є складною, багатогранною проблемою, що охоплює низку наукових напрямів. Це передусім дослідження вчених-формалістів (В. Шкловського, Д. Поливанова, Б. Ейхенбаума, Б. Томашевського, М. Трубецького, Р. Якобсона та інших), які мали визначальний вплив на виникнення й розвиток таких напрямів у вітчизняних філологічних студіях, як структуралізм, семіотика, наратологія, постструктуралізм тощо. Визнання наявності суб'єкта – реципієнта й одночасно творця мови – спонукало дослідників (Б. Айзенберга, О. Арцишевську, Б. Беляєва, Л. Виготського, М. Жинкіна, О. Кубрякову та інших) до пошуків психологічного підґрунтя аналізованих явищ.

Наратологія сьогодні в багатьох аспектах спирається на філософські концепції: концепцію «діалогізму» та діалогічну теорію (М. Бахтін, М. Бубер, П. Рікер, К. Ясперс), які обстоювали гетерогенність суб'єкта пізнання й первинність взаємодії, що досягається в діалозі особистостей, свідомостей, культур; теорію символічних форм (Е. Кассіре); трансцендентальну

феноменологію (Е. Гусерль), що спиралась на припущення про єдиний гомогенний суб'єкт знання й пізнання у всій його соціокультурній визначеності.

Уперше ідею про функціонування прямих і зворотних зв'язків у системі «автор – твір – читач» висунув учений М. Бахтін, який, спираючись на концепцію діалогізму висловлювання, як усного, так і писемного, висловлює думку про те, що всі сфери діяльності людини – від побуту до мистецтва – пов'язані з процесами мовлення [6]. Незважаючи на полеміку М. Бахтіна з формалістами, його почасти зараховують саме до них через те, що вчений у своїх працях чимало уваги приділяє вивченню різноманітних форм висловлювання.

Основним питанням дискусії між ученими були розбіжності в поглядах на призначення мови у процесі висловлювання. М. Бахтін звинувачував формалістів у тому, що вони не приділяли належної уваги зв'язку слова з історичною епохою. Отож концепція діалогізму текстів, розроблена М. Бахтіним, була втілена безпосередньо або опосередковано в теоріях прихильників структуралізму, які також були переконані в тому, що літературний твір виконує комунікативну функцію.

Зауважимо при цьому, що виникнення наратології пов'язане з низкою досліджень структуралістів, а саме: Р. Якобсона, К. Леві-Строса, Р. Барта та інших. Наприклад, Р. Барт зазначає, що саме читач, а не автор, є основним джерелом синтезу змістів, бо «текст складається з множинності різних видів письма, що виходять із різних культур та вступають один з одним у відношення діалогу, пародії, сварки, однак вся ця множинність фокусується в одній точці, якою є не автор, а читач. Читач – це той простір, де відбиваються всі до єдиної цитати, з яких складається письмо; текст набуває єдності не в походженні своєму, а в призначенні, тільки призначення – це не особистість адресата; читач – це людина без історії, без біографії, без психології, він лише хтось, хто зводить воєдино всі ті штрихи, що утворюють письмовий текст» [1, с. 390]. Аналізуючи внесок Р. Барта в дослідження художнього тексту, треба зауважити, що окреслені ним вектори стали поштовхом для розроб згодом категорії інтертекстуальності. Крім того, на думку окремих дослідників, саме Р. Барту належить ідея розмежування таких понять, як твір і текст.

Вивчення понятійної структури тексту неможливе без встановлення його співвіднесеності зі знаком. Одним із дискусійних питань у лінгвостеміотиці є те, які мовні одиниці треба вважати знаками: всі чи тільки окремі з них? Побуває думка, що оскільки мова є знаковою системою, то всі її одиниці (фонемі, морфемі, слова, словосполучення, речення) є знаками. За іншими поглядами, знаками у мові є слова і речення, а фонемі – це матеріал, з якого будуються мовні знаки. Нарешті, були висловлені погляди, за якими лише морфемі, прості слова й шаблонні словосполучення є знаками, а фонемі, тонемі (інтонемі), паузи є дознаковими утвореннями, тоді як складні слова, словосполучення та речення є надзнаковими утвореннями. Почасти текст і дискурс виокремлюють також як надзнакові утворення, хоча їх комунікативно-наративна природа неодноразово ставала об'єктом вивчення в руслі лінгвістичних, психологічних, філософських студій.

Вивчення структури мовлення також уможлиблює інтерпретацію понятійного поля наративу. На теренах мовознавчих досліджень натрапляємо на розмаїття значень, закріплених за поняттям «мовлення». На думку американського лінгвіста Р. Якобсона, комунікативний акт має таку динамічну структуру: «Адресант (addresser) надсилає повідомлення адресатові (addressee). Щоб

повідомлення змогло виконати свої функції, необхідні для контексту, про який ідеться (у іншому висвітленні – «референт»); адресат повинен сприймати контекст, який повинен бути або вербальним, або ж допускати вербалізацію; код, повністю або ж частково спільний для адресата (тобто для того, хто кодує, і того, хто декодує); і, нарешті, контакт – фізичний канал і психологічний зв'язок між адресатом і адресантом, що уможливорюють встановлення та підтримання комунікації» [7, с. 361]. Ця концепція справила істотний вплив на розроблення теоретичної бази наратології, яка виокремилася дещо пізніше.

У руслі спільного об'єкта дослідження, яким є мовно-мисленнєва діяльність людини, стає очевидним, наскільки наратологія тісно переплетена з лінгвостеміотикою, стилістикою кодування, стилістикою декодування тощо. Тож, за нашими спостереженнями, наратологи не можуть дійти згоди щодо статусу своєї дисципліни, адже одні вважають наративом вербальну розповідь про одну чи кілька подій, інші – репрезентацію (зокрема, вербальну) будь-яких видів подій. Деякі вчені доводять, що ці події повинні бути викладені послідовно, результативно і навіть завершено, а наративи повинні бути населені антропоморфними істотами; наративи, крім того, повинні бути підкріплені щоденним людським досвідом. Нині такий підхід також зазнає критики.

На теперішньому етапі свого існування наратологія може розглядатися як сучасна (й відчутно трансформована) форма структуралізму, оскільки в більшості дослідників структуралістської орієнтації 1970–1980-х років чітко виявилася тенденція до аналізу з наратологічних позицій. Наратологи не відкидають самого поняття глибинної структури, що закладене, на їхню думку, в основі будь-якого художнього твору, але пріоритети при цьому розставляють на процесі реалізації цієї структури під час активної діалогічної взаємодії письменника і читача. На нашу думку, структурний підхід до вивчення наративу не тільки доцільний, але й необхідний, оскільки спрямований на вивчення внутрішніх відношень у самому механізмі, що продукує наративну діяльність.

Водночас вплив на стратифікацію наративу здійснили також постмодернізм і рецептивна естетика: «Якщо розуміти наратологію як опис процесу комунікації виключно всередині художнього тексту, то тут переважно панують уявлення, що не виходять за межі власне структуралістської парадигми. Як тільки виникають проблеми, які стосуються взаємини тексту з автором і читачем, за неодмінної умови інтенсивно інтертекстуалізованого розуміння природи людської свідомості, то йдеться вже про постструктуралістську перспективу. Привертає увагу саме остання умова, тому що без інтертекстуалізації свідомості можна говорити лише про рецептивно-естетичний підхід» [3, с. 260].

Нині основні положення наратології зводимо до узагальненого комплексу ідей. З погляду наратології літературний твір має комунікативну природу. Акт художньої комунікації відбувається на декількох оповідних рівнях. У завдання наратології входить теоретичне обґрунтування численних оповідних інстанцій, що виступають у ролі членів комунікативного ланцюга, цього своєрідного каналу, по якому здійснюється передача художньої інформації від письменника до читача. Провідні вчені-наратознавці (Р. Барт, Л. Долежел, Ж. Женетт, М. Баль, В. Шмід, Дж. Принс, С. Четман, Ю. Мюзарра-Шредер, Я. Лінтвельт та інші) виявили розмаїття парадигматичних відношень, що формують специфіку взаємозалежностей між оповіданням, розповіддю та історією.

Із метою дослідження функціональних властивостей тієї об'єктної зони, що йменується комунікативним простором нарративу, вважаємо за необхідне окреслити його локальні координати в межах гегелівського підходу до аналізу тексту твору в системі «автор – твір – читач». На двобічний зв'язок між читачем і автором указують також сучасні дослідники. Теоретичні міркування про знакову структуру комунікації як своєрідної системи кодування висловлює М. Ріффатер: «Якщо письменник хоче, щоб його наміри досягли мети, він повинен контролювати декодування самим закодуванням, стараючись привернути увагу читача до тих елементів мовленнєвого ланцюга, які видаються йому важливими, і зробити так, щоб вони не вислизнули навіть під час найбільш поверхового читання [5, с. 73]. Тож побудова означеної мовної стратегії суб'єкта неможлива без участі семіотичних кодів комунікації.

Висновки. Отже, понятійний зміст комунікативного простору нарративу треба окреслювати на перетині природничо-наукового і власне гуманітарного, у вузькому розумінні – лінгвістичного підходу до його вивчення. Простір як понятійна мовна категорія відображається в одному з основних її семіотичних кодів – категорії локальності, де центральною точкою відліку в означеному просторі стає людина (суб'єкт, об'єкт). Наш підхід оснований на гранично широкому розумінні системного характеру комунікативного простору нарративу, що дає змогу в статичній тлумачити його як фізичний простір, а в динаміці – парадигматично – як комунікаційне поле, тобто ту функціонально-мовну локальну площину, де народжуються смисли, продукуються нові евристичні можливості, що закріплюються в знакових формах (архетипно-традиційних, міфологічних, символічних, індивідуально-прагматичних).

До функцій комунікативного простору нарративу в межах означеної інтерпретації зараховуємо насамперед не тільки і не скільки технологію забезпечення комунікацій у семіотичному ланцюжкові «автор – текст – читач», або синхронізацію естетичних контекстів (естетичного впливу), але й акумулювання та трансляцію їх від одного покоління до іншого.

Література:

1. Барт Р. Смерть автора: Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с франц. Г.К. Косиков М.: «Прогресс», 1989. С. 384–391.

2. Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. М.: «Просвещение», 1965. Ч. 2. 495 с.
3. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М.: «Просвещение», 1996. 260 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: сборник / Пер. с исп. М.: «Радуга», 1991. 639 с.
5. Риффатер М. Критерии стилистического анализа. НЗЛ. М., 1980. Вып. 9. С. 69–97.
6. Тюпа В.И. Очерк современной нарратологии. URL: <http://www.nsu.ru/education/virtual/cs5tjupa.htm>.
7. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. Слово. Знак. Дискурс. Антология мировой литературно-критической мысли XX ст. / За ред. М.О. Зубрицькой. Львів: «Літопис», 1996. С. 359–377.

Юрченко А. В. Знаковые явления в коммуникативном пространстве нарратива

Аннотация. Статья посвящена описанию и анализу функциональных особенностей категории коммуникативного пространства нарратива в философском и лингвистическом аспектах. Пространство как понятийная языковая категория отражается в одном из ведущих своих смысловых кодов – категории локальности, где центральной точкой отсчета в некоем пространстве становится сам человек (субъект, объект). Выяснено, что в динамике коммуникативного пространства нарратива является своеобразной функционально-языковой территорией, где рождаются смыслы, продуцируются новые эвристические возможности, закрепленные за знаковыми формами.

Ключевые слова: языковой знак, денотат, сигнификат, нарратив, коммуникативное пространство.

Yurchenko A. Significant phenomena in the narrative communication space

Summary. The article deals with the conceptual and functional features of interpretation category of communicative space reliance on narrative with philosophical and linguistic approaches. Space as conceptual language category is shown in one of its main semiotic codes – categories of locality where the semantic side in the defined space is a person (subject, object). It is found out that in the dynamics of communicative space of narrative is a kind functional-language territory, where meanings are born, new heuristics are generated, assigned to symbolic forms.

Key words: sign of language, denotation, significant, narrative, communicative space.